

Józef Stanisław Zegar

Przegląd problematyki ekonomicznej na łamach kwartalnika *Więś i Rolnictwo*

Review of Economic Issues in *Village & Agriculture Journal*

1. Wprowadzenie

Problematyka ekonomiczna czasopisma *Więś i Rolnictwo* (dalej też: Kwartalnik lub WiR) zawiera wiele interesujących artykułów, których nie sposób nawet po-
bieżnie ująć na łamach opracowania o rozsądnych rozmiarach. Kwartalnik, którego pierwszy numer ukazał się w 1973 r., od początku realizuje cel (misję) określony jako „rozwijanie wiedzy o głównych ekonomiczno-kulturalnych trendach rozwoju wsi i rolnictwa, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki związanej: ze społeczno-
-ekonomiczną i techniczną rekonstrukcją naszego rolnictwa oraz z gospodarką żywnościową”. W ostatnim czasie dodano też „odkrywanie nowych wymiarów relacji między człowiekiem a środowiskiem przyrodniczym”, co stało się konieczne w kontekście współczesnych wyzwań i uwarunkowań klimatyczno-środowiskowych.

Differentia specifica Kwartalnika na tle innych czasopism podejmujących problematykę wsi i rolnictwa polega na integralnym ujmowaniu problemów: ekonomicznych, socjologicznych, kulturowych, demograficznych i innych. Idea takiego ujęcia zainicjowana przez pierwszego redaktora naczelnego – profesora Dyzmę Gałaję – sprawdziła się i jest kontynuowana. Mechanizmy rozwoju rolnictwa i wsi wymagają bowiem oglądu z różnych perspektyw i we wzajemnym powiązaniu. Stąd też Kwartalnik przyciągnął bardzo różnorodnych autorów z kraju i zagranicy. Podobnie od początku odbiorcy WiR tworzą wielobarwną grupę.

Prof. dr hab. Józef Stanisław Zegar, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa, e-mail: zegar@ierigz.waw.pl, ORCID: 0000-0002-2275-006X.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Przedmiotem niniejszego przeglądu – oczywiście subiektywnego – był przede wszystkim zakres problemowy (tematyczny), a nie ocena zjawisk i procesów składających się na przemiany wsi i rolnictwa. Niemniej przegląd zawiera też pewne elementy wartościujące. Ze względu na długi okres¹, w którym problematyka Kwartalnika ewoluowała, wyodrębniono trzy podokresy: PRL, transformacji ustrojowej i integracji europejskiej. Pierwsze dwa okresy potraktowano bardziej pobieżnie, a więcej uwagi poświęcono przemianom w okresie zapoczątkowanym akcesją Polski do Unii Europejskiej (UE) w 2004 r.

2. Przemiany w PRL (1973–1989)

W okresie PRL rozwój rolnictwa i wsi przebiegał pod polityczną presją przebudowy społecznej rolnictwa (socjalizacji), co wisiało niczym miecz Damoklesa niemalże do ostatnich lat tego okresu (2/1989)². Główna uwaga Kwartalnika koncentrowała się na teorii, mechanizmach, determinantach, dylematach, przebiegu modernizacji i perspektywach rozwoju wsi i rolnictwa (3/1974, 4/1974, 2/1979, 3/1980, 4/1980, 4/1984, 1/1986, 1/1987, 1/1988, 4/1988, 3/1989). Zagadnieniom tym został także poświęcony numer z materiałami z konferencji Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN (IRWiR PAN) – dziewięć artykułów dotyczących przemian, miejsca w strategii rozwoju społeczno-gospodarczego kraju i procesów dostosowawczych w gospodarce chłopskiej (1/1986). Ważne znaczenie w przebudowie rolnictwa nadawano gospodarowaniu ziemią (1/1974 [raport], 4/1974, 2/1975, 2/1984, 4/1985).

Szczególną uwagę skupiano na rolnictwie rodzinnym, bo to o nie chodziło w przebudowie społecznej, a dominowało ono w produkcji i wykazywało przewagę w produktywności i efektywności nad pozostałymi sektorami (2/1984, 3/1985, 4/1985), dostrzegając jednak potrzebę współdziałania sektorów rolnictwa (4/1983, 3/1984) oraz rolę państwowych gospodarstw rolnych (PGR-ów) w kreowaniu postępu w nasiennictwie (4/1979). Wobec presji na przebudowę wskazywano, że rolnictwo rodzinne można pogodzić z socjalizmem (4/1980) poprzez subsumpcję, proste formy kooperacji (2/1974 [raport], 3/1974, 3/1980), zespoły rolników (3/1980) czy kółka rolnicze (1/1988). Niemniej jednak nie podlegała wątpliwości potrzeba modernizacji rolnictwa chłopskiego przez przemiany w strukturze agrarnej (1/1974, 3/1978, 4/1979, 4/1980, 4/1983, 4/1987, 1/1988), rekonstrukcję techniczną i specjalizację (3/1981, 1–2/1982, 2/1983), aby wykorzystać możliwości

¹ Od pierwszego numeru upłynęło 50 lat. Z żalem odnotowuję, że spośród wiodących autorów ośmiu artykułów zamieszczonych w pierwszym numerzeostałem się tylko ja.

² Zapis tego typu oznacza numer Kwartalnika, w którym opublikowano artykuł na przywoływany temat.

produkcyjne tych gospodarstw, zwiększyć zdolność do akumulacji i inwestycji oraz wydajności pracy (1/1987, 4/1987). To sprzyjałoby rozwiązaniu problemu dochodów rolników, który kładł się cieniem na gospodarce chłopskiej przez cały okres PRL (4/1977, 3/1978, 2/1979, 1/1984, 4/1984, 3/1986, 3/1987). Dostrzegano także problemy gospodarstw bez następców (2/1986 [2 art.]³).

Kwestia zwiększania produkcji rolnej była cały czas obecna w związku z niezaspokojonym popytem na żywność – zwłaszcza na produkty pochodzenia zwierzęcego (4/1983, 2/1986, 1/1989). W tym kontekście podnoszono problemy zagrożeń wyżywienia (3/1982, 4/1982), modeli wyżywienia (1/1981, 3/1984, 2/1986, 3/1988), denaturalizacji spożycia (1/1973), polityki wyżywienia (1/1974) i prognoz spożycia żywności (1/1973). Nowum stanowiło kompleksowe ujęcie gałęzi gospodarki w łańcuchu żywnościowym w formie gospodarki żywnościowej (2/1975, 3–4/1975, 1/1976, 1/1977, 1/1981), ze szczególnym wyeksponowaniem związków przemysłu spożywczego z rolnictwem (4/1980, 3/1981, 4/1986). Nowatorskie artykuły dotyczyły także powiązania gospodarki żywnościowej z inflacją (3/1984) oraz strefy żywicielskiej warszawskiej aglomeracji miejskiej (2/1985). Za pionierskie można uznać artykuły podejmujące problematykę ekologicznych uwarunkowań rozwoju rolnictwa (3/1980, 1–2/1982, 3/1982, 4/1983, 4/1987, 4/1988, 2/1989) i rolnictwa alternatywnego (1/1989).

W całym okresie PRL ogromny problem wsi i rolnictwa tkwił w szybkim wzroście liczby ludności i tym samym siły roboczej oraz sprostitaniu efektywnemu zatrudnieniu i poprawie warunków socjalno-bytowych. Było to przedmiotem licznych artykułów odnoszących się do migracji wieś–miasto (1/1978, 3/1983 [4 art.], 3/1986) – stałej i wahadłowej – co łagodziło problemy siły roboczej na wsi (3/1977, 2/1980). Migracja wahadłowa zrodziła zjawisko rolniczej ludności dwuzawodowej oraz gospodarstw dwuzawodowych (gospodarstw chłopów-robotników). Była to kilkumilionowa grupa społeczno-zawodowa (1/1973, 1/1974, 1/1975, 2/1977, 3–4/1975, 2/1981). Przedmiotem artykułów były takie zagadnienia, jak rozmiar, tendencje oraz niejednoznaczne skutki społeczne, ekonomiczne i produkcyjne dwuzawodowych gospodarstw rolnych (jedne gospodarstwa się umacniały, a inne likwidowały) (2/1974, 1/1986). Dwuzawodowość zdejmowała jedynie część nadwyżkowej siły roboczej w gospodarstwach chłopskich, która nie znajdowała efektywnego zatrudnienia w rolnictwie (1/1983, 2/1983 [raport]). Liczba ludności pracującej w rolnictwie (4/1977 [3 art.]) powoli zaczęła spadać (1/1978, 1/1985, 4/1989) w wyniku przepływu osób do innych sektorów gospodarki (1/1978 [3 art.], 4/1978). W artykułach podnoszono problematykę definicji ludności związanej z rolnictwem

³ W ten sposób zaznaczono liczbę artykułów na dany temat w odnośnym numerze.

indywidualnym (3/1987, 4/1987), kosztów dojazdów do pracy (2/1974) oraz dysparytetu socjalno-bytowego między wsią i miastem (2/1983, 3/1983).

Polityka związana z rolnictwem i wsią ewoluowała, stopniowo odchodząc od doktryny socjalizacji rolnictwa. Przyjmowane programy rozwoju (1–2/1982) zakładały wykorzystanie instrumentów ekonomiczno-finansowych: cen, podatków, dotacji, kontraktacji (2/1974, 4/1979, 2/1981, 4/1984, 4/1986). Szczególnym przedmiotem zainteresowania i interwencji polityki była specjalizacja gospodarstw indywidualnych (1/1981, 2/1981). W polu zainteresowania polityki było także doradztwo rolnicze (2/1985 [2 art.]) oraz system emerytalny rolników (4/1981) i zabezpieczenie socjalne wsi (1/1984). W odniesieniu do sektora państwowego instytucje polityczne określały system ekonomiczny i zarządzanie parametryczne (1/1981, 2/1981, 4/1981). Efekty nie były satysfakcjonujące, co wykazano na przykładzie forsowania wzrostu pogłowia zwierząt w PGR-ach (2/1981).

W bezpośrednim odniesieniu do wsi ukazały się artykuły dotyczące urbanizacji terenów wiejskich (3/1979), przestrzennego rozwoju obszarów wiejskich (2/1980) i planów przestrzennego zagospodarowania gmin (3/1981).

Spora liczba tekstów wskazywała, że rozwój wsi i rolnictwa w decydującym stopniu zależy od uwarunkowań zewnętrznych – makroekonomicznych, tj. rozwoju gospodarki narodowej – jednakże wkład rolnictwa i wsi jest ważny dla ogólnego rozwoju społeczno-gospodarczego (1/1973, 4/1979, 1–2/1982, 4/1981, 2/1988). Przedmiotem pokazanej liczby artykułów było rolnictwo światowe i innych krajów, ukazał się także artykuł dotyczący polityki rolnej Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (EWG) (1/1980).

3. Transformacja ustrojowa (1990–2003)

W okresie przemian ustrojowych podstawowy problem dotyczył modernizacji i dostosowania rolnictwa do warunków gospodarki rynkowej (2/1993). Dotyczyły tego przede wszystkim opublikowane referaty z konferencji IRWiR PAN (14 referatów, w tym 6 ekonomicznych) oraz inne artykuły (2/1992 [2 art.], 3–4/1992, 1/1996, 3/1996), a także teksty dotyczące strategii rozwoju wsi i rolnictwa (3/1990, 1/1991, 2/1992, 3–4/1992). Podnoszono również problem mechanizmów rozwoju gospodarki chłopskiej (3/1991) oraz miejsca gospodarstw rodzinnych w rozwoju rolnictwa i wsi (1/1991, 3/1993, 3–4/1994, 1/1998). Zasadnicze zmiany zachodziły w gospodarce uspołecznionej, w tym zwłaszcza w PGR-ach (2/1990, 2/1993, 2/1994), których przekształcenia wpływały na wieś i rolnictwo (1/1995, 1/1999, 4/2001, 1/2002, 2/2003). W odniesieniu do spółdzielczości – poza opisem przemian (1/1994) – podejmowano kwestię jej miejsca i przyszłości w nowym systemie gospodarki żywnościowej (2/1993 [2 art.], 2/1995, 1/1997).

Poruszana tematyka dotyczyła także koniecznych przeobrażeń rolnictwa rodzinnego, dostosowania do rynków rolnych (krajowych i międzynarodowych) oraz wymogów Rundy Urugwajskiej GATT (General Agreement for Tariffs and Trade) (3/1995), zmian w gospodarce żywnościowej – prywatyzacji, unowocześnienia i integracji pionowej (1/1996, 2/1998). Podnoszono kwestię relacji rolnictwa i wsi ze środowiskiem naturalnym (3–4/1992, 4/1993), w tym problem proekologicznego rozwoju rolnictwa i wsi (3/1995, 1/1996, 1/1997, 1/2001). W przypadku rolnictwa wskazano na rolnictwo ekologiczne (2/1993, 3/2003), a w odniesieniu do wsi – na wielofunkcyjność (1/2002). Strategia wielofunkcyjnego rozwoju wsi powinna uwzględniać uwarunkowania wiejskie i makroekonomiczne (1/1993, 4/1993, 2/1996, 1/1998, 4/2000, 1/2003) i wymaga rozwoju przedsiębiorczości na wsi (3/1991, 4/1993, 2/1996, 1/1998, 1/2000, 4/2001, 4/2002). Istotnym polem wielofunkcyjności jest turystyka wiejska, a zwłaszcza agroturystyka (3/1996, 3/1999, 1/2000, 2/2000).

W rozwoju rolnictwa i wsi nadal aktualne były problemy bezrobocia, zatrudnienia oraz migracji wieś–miasto (1/1992, 4/1993, 2/1994, 1/1995, 4/2000, 4/2002), a także wyludniania się niektórych obszarów wiejskich (2/1990, 3/1991, 3–4/1994, 1/2000, 3/2002).

W odniesieniu do polityki pojawiła się potrzeba uwzględnienia nowych uwarunkowań, w tym środowiskowych (4/1998, 4/2000), oraz reguł gospodarki wolnorynkowej (1/1996). Prezentowano zagadnienie poziomu niezbędnej aktywności państwa (1/1995), zwłaszcza w zakresie przekształceń strukturalnych rolnictwa (1/1993, 3/1993, 1/1999), dochodów (2/1995 [2 art.]), wyżywienia (2/1996), monitorowania rynków rolnych (3/1996, 1/1998, 2/1998, 4/1998, 1/1999), inwestycji (2/1990), postępu rolniczego (2/1990, 3/1990, 1/1991), doradztwa rolniczego i socjalno-bytowego (4/1991, 3/1996, 1/1997, 4/2003), zagospodarowania gruntów Państwowego Funduszu Ziemi (PFZ) (3/1990), scalania gruntów (1/1991), wspierania drobnej przedsiębiorczości na wsi (4/1995, 3/1996). Przedmiotem artykułów były także zagadnienia dotyczące polityki monetarnej i fiskalnej (2/2002), podatku rolnego (1/1994, 2/1994, 3–4/1994), ubezpieczeń rzeczowych i społecznych rolników (2/1999, 3/2001, 4/2003) oraz instytucji finansowych obsługujących rolnictwo, gospodarkę żywnościową i wieś (1/1994, 4/1997, 1/2000, 2/2000). Coraz więcej uwagi przywiązywano do uwzględnienia w polityce regionalnego zróżnicowania wsi i rolnictwa (2/1991, 1/1996 [4 art.]) i potrzeby regionalnych strategii rozwoju wsi i rolnictwa, w tym na terenach górskich i górzystych, rozdrobnionego rolnictwa (4/1993, 1/1995, 4/1998) oraz na obszarach przygranicznych (2/1993 [3 art.]).

Pokaźną liczbę (25) stanowiły artykuły nawiązujące do przyszłego członkostwa Polski w UE – zainaugurowane artykułem dotyczącym wniosków dla Polski wynikających z polityki rolnej EWG (2/1993). Przedmiotem rozważań była ewolucja i wykorzystanie instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) w odniesieniu do

Polski (1/2003), a także rokowania Polski z UE w zakresie gospodarki żywnościowej (1/2001, 2/2003). W artykułach odnoszono się do scenariuszy integracji (badania symulacyjne – 2/1996), szans i zagrożeń dla polskiego rolnictwa i agrobiznesu w kontekście integracji (1/1999, 2/1999, 3/2001, 4/2001, 1/2002), organizacji rynków rolnych w UE (2/1999, 4/1999), miejsca programów rolno-środowiskowych w rozwoju wielofunkcyjnym i ekologizacji rolnictwa (3/2001, 2/2003) oraz europejskiego modelu rolnictwa (3/2001). Rozważano także wsparcie UE dla polskiej wsi (2/1999), wpływ integracji na wieś (1/1997, 4/1998, 3/1999), problem oszacowania wysokości środków na wsparcie rozwoju wsi w Polsce po akcesji (4/2001), instrumenty towarzyszące WPR w Polsce w latach 2004–2006 (4/1999, 2/2000, 2/2003, 3/2003) oraz aspekt polityki regionalnej (3/1999). W jednym artykule (3/2002 [raport]) przedstawiono społeczne, gospodarcze i legislacyjne problemy wsi i rolnictwa w okresie poprzedzającym akcesję. Wskazano także dylematy przyszłego kształtu polityki UE wobec wsi i rolnictwa (2/2002), wpływu liberalizacji handlu światowego na WPR (2/2003) oraz problemy wynikające z poszerzenia UE (1/1996, 4/2003).

Wyróżnikiem tego okresu było zintensyfikowanie artykułów autorów zagranicznych oraz krajowych o doświadczeniach innych krajów i problemach polityki UE. Artykuły te pominięto jednak w niniejszym przeglądzie.

4. Integracja europejska (2004–2023)

Przemiany ustrojowe (systemowe) odblokowały mechanizmy rynkowe, akcesja do UE złagodziła zaś barierę ekonomiczną przemysłowej modernizacji rolnictwa (1/2004). Efektywne wykorzystanie relatywnie dużych środków UE i krajowych kierowanych na rozwój rolnictwa i wsi uwidocznilo potrzebę długookresowej strategii w tej dziedzinie (2/2004, 1/2005, 3/2005). Skutkiem akcesji został poświęcony specjalny numer WiR (2/2004)⁴.

Przemiany w rolnictwie w okresie transformacji ustrojowej i akcesji Polski do UE zostały zdiagnozowane w odniesieniu do struktury agrarnej i ekonomicznej, czynników produkcji, efektów produkcyjno-ekonomicznych i dochodów (2/2020). Główną uwagę przyciągały gospodarstwa indywidualne, spośród których wyróżniono gospodarstwa rodzinne, drobne i duże (wielkotowarowe, wielkoobszarowe)⁵

⁴ W odniesieniu do tego ostatniego okresu w przeglądzie pominięto nr 3/2019 poświęcony głównie wsi wietnamskiej, nr 3/2020 dotyczący pandemii COVID-19, nr 4/2022 z tematyką odnoszącą się do kwestii sprawiedliwości i nr 1/2023 poświęcony pamięci Profesora Jerzego Wilkina.

⁵ Gospodarstwa drobne stanowią wyodrębnioną według różnych kryteriów frakcję gospodarstw rodzinnych, natomiast gospodarstwa duże to na ogół gospodarstwa wielkotowarowe i wielkoobszarowe. Pewna frakcja gospodarstw wielkotowarowych użytkuje mały obszar, jak w przypadku niektórych ferm zwierzęcych.

(3/2015) o znacznych różnicach produktywności (1/2016). Ogólną tendencją jest umacnianie gospodarstw dużych, a redukcja gospodarstw rodzinnych drobnych i średnich (2/2020).

Rolnictwu rodzinnemu poświęcono nr 1.1/2015 (7 art.), w którym przedstawiono kryteria definiowania gospodarstw rodzinnych, ich stan i rolę w zapewnieniu bezpieczeństwa żywnościowego, dylematy modernizacji, możliwości rozwoju gospodarstw rodzinnych w UE i Polsce oraz zmiany zachodzące pod wpływem rynku (2/2005, 2/2014). Większość gospodarstw rodzinnych stanowią gospodarstwa drobne, którym poświęcono numer 2/2013 (7 art.), charakteryzując je wraz z ich funkcjami ekonomicznymi, środowiskowymi i społecznymi oraz umiejscawiając je w przestrzeni społecznej wsi. W odniesieniu do pożądaney polityki wobec drobnych gospodarstw uznano, że wspieranie tego rodzaju gospodarstw przez WPR jest mało efektywne i potrzebna jest innowacyjna polityka w stosunku do nich wychodząca od wartości (aksjologii) i uwzględniająca m.in. dbałość o ziemię (aby nie traciła żyzności) i unikanie jej odłogowania (2/2018). Gospodarstwa drobne są zróżnicowane pod względem możliwości produkcyjnych, zdolności do inwestycji, zatrudnienia i źródła utrzymania (2/2006, 1/2007, 4/2009, 2/2010, 2/2012, 3/2018). Tego typu gospodarstwa upadają, bo nie wytrzymują konkurencji – także w zakresie opłaty pracy z sektorami pozarolniczymi (1/2009). Redukcja liczby gospodarstw w Polsce przyspieszyła po akcesji do UE (1/2017).

Gospodarstwa wielkoobszarowe w Polsce powstały zarówno na gruzach PGR-ów, jak i poprzez powiększanie niektórych gospodarstw chłopskich (rodzinnych) na drodze klasycznej. Proces koncentracji ekonomicznej prowadzący do gospodarstw dużych jest napędzany przez motyw dochodu, który realizuje się dzięki zwiększaniu skali produkcji, a znaczenie ma tu również poziom rozwoju całej gospodarki narodowej (1/2019). Gospodarstwa duże w Polsce i UE (3/2006) cechuje znaczne zróżnicowanie. Siły rynku i penetracja rolnictwa przez kapitał powodują zmierzanie takich gospodarstw do agroholdingów z dużymi gospodarstwami rolnymi i silnej integracji pionowej (2/2020).

Prognozy wskazują na kontynuację zmian strukturalnych powodowanych przez czynniki ekonomiczne, siły rynku oraz instrumenty polityczne (2/2007, 4/2017). Z przemianami struktur rolnych współgrają zmiany w czynnikach produkcji i ich nakładach oraz relacjach tak między czynnikami produkcji, jak i między produkcją a nakładami. Szczególne znaczenie ma niemobilny czynnik ziemi, która jest dobrem wielofunkcyjnym oraz źródłem dóbr rynkowych i publicznych (1/2014). Jest to dobro ograniczone i nieprzesuwalne, a jednocześnie konieczne dla dostarczania tych dóbr i usług ekosystemowych. Stąd przedmiotem zainteresowania jest gospodarowanie zasobami ziemi rolnej w Polsce (2/2007, 4/2013), ich produkcyjne wykorzystanie (4/2014), przeznaczanie ziemi rolniczej na cele pozarolnicze (4/2010,

1/2014, 1/2016), a także umacnianie instytucji dzierżawy (2/2009, 2/2020), co przyczynia się również do poprawy struktury ekonomicznej (2/2009). W kontekście ziemi ważne znaczenie miały losy PGR-ów w okresie przemian systemowych (3/2005) i następnie gospodarowanie zasobami Własności Rolnej Skarbu Państwa (m.in. 3/2015, 3/2016, 2/2017, 4/2019), bezumowne użytkowanie gruntów zarządzanych przez Agencję Nieruchomości Rolnych (ANR) (2/2016) oraz gospodarowanie ziemią rolniczą i obrót ziemią (rynkowy i pozarynkowy), a także nabywanie ziemi przez cudzoziemców. Podniesione zostały również problemy gospodarki ziemią wokół aglomeracji miejskich (1/2004) i prac scaleniovych (3/2016).

Efekty produkcyjno-ekonomiczne – wydajność (produktywność) i efektywność techniczna – polskiego rolnictwa odbiegają *in minus* od rolnictwa UE głównie ze względu na relacje czynnikowe i produktywnościowe (3/2016, 2/2019). Znaczna część polskich rolników nie ma postaw proinnowacyjnych (1/2009) i nie inwestuje, a tymczasem uzbrojenie pracy w ziemię i kapitał determinuje wydajność pracy w rolnictwie (4/2017), przy czym wyposażenie w kapitał stanowi podstawowe źródło zwiększania produktywności (4/2018) – także rozumianej jako ilość wytworzonej energii rolniczej w przeliczeniu na 1 ha (2/2018). Niższa efektywność przekłada się na dochody rolników określane przez rynek i politykę. Niemal w połowie krajów UE rolnicy bez dopłat do działalności operacyjnej nie osiągnęliby bowiem dochodu z działalności rolniczej (3/2017, 3/2018). Zatem dla tego dochodu, obok renty politycznej, coraz ważniejsza jest renta ekonomiczna (wynikająca z poprawy wydajności pracy) (3/2013, 2/2016). Analizy porównawcze gospodarstw rolnych w Polsce i UE (3/2012, 4/2013) oraz analiza dochodowości pracy w rolnictwie Polski i UE (3/2014, 2/2018) wskazują na utrzymującą się dywergencję w tym zakresie. Osobliwością dochodów rolniczych jest ich duża zmienność (2/2021), co – poza wspieraniem wielkości dochodów (4/2022) – uzasadnia potrzebę wdrażania politycznych i rynkowych mechanizmów stabilizacji dochodów (3/2016). Przedmiotem analiz była sytuacja finansowa gospodarstw rolnych oraz znaczenie finansowania zewnętrznego (4/2005, 4/2006) i prognozowanie dochodów (1/2004). Odrębnym zagadnieniem są dochody określające poziom życia rodzin rolniczych (3/2010, 1/2005) – trudne do ustalenia głównie ze względu na brak wiarygodnych danych.

Obecnie rolnictwo wymaga nowego paradygmatu określanego mianem zrównoważonego rozwoju (2/2018). Zapoczątkowanie transformacji w kierunku ku zrównoważeniu poprzez wielofunkcyjność gospodarstw rolnych, tj. wytwarzanie nie tylko produktów rolniczych, lecz także dóbr publicznych i usług odpowiadających na nowy popyt społeczny, uzyskało aprobatę polityczną i społeczną – stanowi legitymizację publicznego wsparcia i polityki rolnej (4/2004, 1/2008). Można mówić o konsensie odnośnie do tego, że główną cechą nowej strategii rozwoju rolnictwa

ku zrównoważeniu jest wielofunkcyjność. Oznacza to, że rolnictwo nie może być zredukowane do maksymalizacji wydajności pracy czy maksymalizacji produkcji (4/2005). Kształt modelu rolnictwa zrównoważonego (społecznie zrównoważonego [3/2004]) nie jest jeszcze do końca określony. Wartościowe są więc analizy i oceny wpływu transformacji przemysłowej (industrialnej) na rozwój zrównoważony rolnictwa (4/2014) przez zmianę praktyk rolniczych i wdrażanie Europejskiego Zielonego Ładu (2/2021, 3/2021). Szczególne miejsce w zrównoważeniu rolnictwa odgrywają gospodarstwa ekologiczne, które kojarzą się ze zdrową żywnością, ochroną środowiska oraz zarządzaniem zasobami naturalnymi (2/2009, 4/2010). Przedmiotem badań ekonomistów są zwłaszcza wyniki produkcyjne i ekonomiczne gospodarstw ekologicznych (1/2011, 2/2013, 2/2017, 2/2018, 1/2020) oraz rynek produktów ekologicznych (3/2014). Prognoza przeobrażeń w rolnictwie do 2030 r. zakłada ponad dwukrotne zwiększenie średniej powierzchni gospodarstw oraz wzrost znaczenia rolnictwa integrowanego i ekologicznego (1/2007).

Koncepcja zrównoważonego rozwoju nadaje szczególne znaczenie oddziaływaniu rolnictwa na środowisko naturalne (3/2009). Zakres artykułów Kwartalnika był tu obszerny i dotyczył pomiaru i wskaźników zrównoważenia rolnictwa (1/2013), wpływu zmian klimatu na rolnictwo (4/2020), perspektyw produkcji zwierzęcej (2/2021), znaczenia produkcji surowców energetycznych i energii (4/2005), emisji zanieczyszczeń gazowych (3/2016, 1/2017), zalesiania gruntów marginalnych (2/2019), znaczenia pszczół (1/2012) oraz miejsca zbiorników i cieków wodnych w krajobrazie rolniczym (2/2016). Pojawiają się w tym kontekście istotne dylematy, jak np. rolnictwo wielostronne czy wyspecjalizowane (4/2007) albo skutki upowszechniania roślin genetycznie zmodyfikowanych (4/2007).

Efekty postępu technicznego w rolnictwie są w znacznej mierze przejmowane przez innych uczestników rynku, głównie poprzez niekorzystne dla rolnictwa nożyce cen rolnych (3/2016, 2/2019). Potrzebne jest więc użycie narzędzi polityki rolnej do korekty skutków tych nożyc (4/2015), aczkolwiek regulowanie cen rolnych ma także ujemne strony (3/2018). Kilka artykułów odnosiło się do kwestii podatku, uznając, że w Polsce koncepcja podatków rolnego i od nieruchomości jest przestarzała w porównaniu z innymi krajami UE (2/2006, 4/2015), a także wysuwając propozycję zastąpienia podatku rolnego przez podatek dochodowy z oceną skutków dla różnych grup gospodarstw (2/2008) oraz krytyczną opinią na temat preferencji podatkowych dla grup producentów rolnych (1/2019). Inne artykuły dotyczyły kwestii ubezpieczeń: majątkowych (3/2009, 3/2012), upraw polowych (4/2006) i społecznych (1/2005, 3/2006). Wskazywano na ułomności oparcia ubezpieczeń społecznych na dotacjach z budżetu państwa, na potrzebę ich różnicowania (2/2005, 4/2009), na nieskuteczność rent strukturalnych w kontekście struktury obszarowej (1/2006, 2/2006, 2/2010). W artykułach podejmowano

także tematykę subsydiów, instytucji rolnych, informacji, nauki i doradztwa rolniczego (4/2004, 3/2011, 1/2019), sukcesji (3/2018, 1/2021) oraz alokacji zasobów (3/2009).

Rolnictwo stanowi integralny człon gospodarki żywnościowej. Koncentracja kapitałowa w przemyśle spożywczym jest o wiele większa niż w rolnictwie (2/2008). Pożądana jest więc integracja pozioma w rolnictwie dla wzmocnienia pozycji rynkowej rolników (3/2006) poprzez spółdzielnie, grupy produkcyjne, grupy producentów rolnych (1/2009, 4/2012, 1/2016, 3/2018), koordynację transakcji między tymi grupami i przemysłem spożywczym (3/2014), rozwijanie przedsiębiorczości w agrobiznesie (2/2011), rozwijanie rolnictwa sieci produkcji i dystrybucji żywności (2/2010), rynku żywności tradycyjnej i regionalnej (3/2015) oraz sprzedaży bezpośredniej żywności (3/2018). Tego rodzaju formy podaży żywności wpisują się we wzorce spożycia żywności w Polsce (4/2010) oraz pożądaną zrównoważoną konsumpcję żywności (1/2019), na co wpływa także globalizacja (4/2005). Kilka artykułów dotyczyło przemysłu spożywczego, zwłaszcza inwestycji w przemyśle spożywczym w ochronę środowiska (4/2005, 2/2007) oraz konkurencyjności (np. sektora owocowo-warzywnego – 3/2005) i integracji drobiarstwa (3/2005).

Akcesja Polski do UE wniosła kwestię integracji polskiego rolnictwa z rolnictwem innych krajów Unii. Struktury rolne polskiego rolnictwa odbiegają od struktur UE, mimo to polskie produkty rolno-żywnościowe są konkurencyjne na Jednolitym Rynku Europejskim (JRE) (1/2008). Niemniej jednak JRE wywołuje potrzebę zwiększania konkurencyjności przez zmiany struktury agrarnej i wielkości ekonomicznej gospodarstw (1/2010), co przebiega z opóźnieniem (2/2010), a także obniżania pracochłonności, a zwiększania efektywności, innowacyjności i jakości produktów (2/2007, 4/2008, 4/2010, 1/2011, 2/2012, 3/2014). JRE wymaga także dalszej adaptacji gospodarstw do reguł gospodarki rynkowej (2/2004), zmian w zakresie doradztwa, dopłat (2/2004, 2/2005) oraz modyfikacji systemu finansowania rozwoju rolnictwa i wsi (2/2004).

Na rozwój polskiego rolnictwa coraz większy wpływ wywiera WPR (4/2005 [3 art.]), w szczególności w zakresie kształtowania struktur rolnych (3/2005), finansów gospodarstw rolnych (3/2014), przesuwania zasobów z sektora rolnego do innych sektorów (3/2017). Transfery w ramach WPR poprawiły sytuację ekonomiczną rolnictwa i dochody rolników (2/2004, 2/2010, 3/2014). Wpłynęły też na rozwój rolnictwa ekologicznego (2/2005, 2/2009), aczkolwiek można go uznać za niesatysfakcjonujący. Przedstawiano zmiany WPR (np. WPR po reformie MacSharry'ego [4/2004]) i reformę WPR na lata 2014–2020 (4/2013). Ważniejsze jest jednak włączenie się Kwartalnika w modyfikacje WPR, m.in. przez propozycje zmian w zakresie: relacji produkcji rolnej i środowiska, ujednoczenia modelu płatności obszarowych niezwiązanych z produkcją, płatności dla obszarów ONW, uproszczenia

systemu płatności oraz zastąpienia rent strukturalnych premią restrukturyzacyjną umożliwiającą aktywną zmianę struktury agrarnej (2/2010 [raport Forum Inicjatyw Rozwojowych], 3/2011, 1/2012), sprzeciwu wobec propozycji nacjonalizacji dopłat WPR, ograniczenia płatności bezpośrednich tylko dla aktywnych rolników czy propozycji wieloletnich kontraktów agencji płatniczej z rolnikami, aby zmniejszyć biurokrację (3/2010). Przedstawiano możliwe scenariusze WPR po 2013 r. (4/2010, 1/2011), skutki ekonomiczne różnych wariantów zmian WPR na podstawie symulacji modelowej (3/2011), skutki zmian systemu dopłat bezpośrednich (4/2011), skutki kwot mlecznych (4/2005) i ich likwidacji (3/2010, 1/2012), skutki zniesienia systemu kwotowania produkcji cukru (1/2014) oraz zmiany w WPR wspierające zrównoważenie rolnictwa (4/2017). Zaprezentowano także wykorzystanie zmodyfikowanego modelu CGE do ewaluacji WPR 2014–2020 (4/2016) oraz możliwości wykorzystania instrumentów finansowych w WPR (3/2018).

Kilka artykułów bezpośrednio odnosiło się do zróżnicowania przestrzennego rolnictwa (konwergencja–dywergencja) w układzie wojewódzkim (3/2009), rolnictwa na obszarach problemowych (4/2006, 4/2009), rolnictwa miejskiego (3/2021) i rolnictwa na obszarach metropolitalnych w Polsce (4/2018).

Przedmiotem Kwartalnika było również rolnictwo światowe w ujęciu globalnym, UE oraz niektórych krajów (4/2004, 3/2005, 1/2008, 2/2009, 1/2013, 4/2013, 1/2017), sytuacja żywnościowa świata (2/2006, 1/2008, 2/2008, 4/2009, 3/2010, 3/2011, 2/2015), a także zagadnienia zawłaszczania ziemi (*land grabbing*) (4/2012). Ważne jest ustalenie, że droga modernizacji, jaką przeszło rolnictwo rodzinne w krajach wysoko rozwiniętych, nie jest możliwa w najbliższych dziesięcioleciach w państwach rozwijających się ze względu na duży przyrost ludności, niedostateczny rynek pracy oraz finanse. Zatem globalna polityka wobec rolnictwa powinna uznawać różnorodność rolnictwa w regionach świata. Nie rozstrzygnięto bowiem dylematu, czy rolnictwo rodzinne mieści się w świecie przyszłości, biorąc pod uwagę sprostanie wyzwaniom wyżywienia i ochrony środowiska, rozliczne inne funkcje rolnictwa oraz ekspansję kapitału ułatwianą przez liberalizację rynków destrukcyjnie oddziałujących na gospodarstwa rodzinne (1/2005, 4/2012, 2/2014).

Kurs strategiczny na zrównoważony rozwój dotyczy także obszarów wiejskich. Rozwój ten dokonuje się w warunkach dezagraryzacji, która jednak nie umniejsza znaczenia rolnictwa w dostarczaniu dóbr rynkowych i pozarynkowych (2/2018), a współzależności rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich nadal są istotne (nawet gospodarstwa drobne pełnią ważną funkcję w budowie kapitału społecznego na wsi) (2/2010, 4/2011, 2/2013), lecz niewątpliwie słabną. Sytuacja ta uzasadnia – wraz z nasilającą się wielofunkcyjnością – odchodzenie od podejścia sektorowego na rzecz terytorialnego w polityce rozwoju obszarów wiejskich (3/2004).

Polityka rozwoju obszarów wiejskich powinna kumulować wsparcie po to, by wykorzystać endogeniczne zasoby wsi, kreować miejsca pracy czy podnosić kapitał społeczny (2/2018). Problem definiowania wsi i obszarów wiejskich (3/2012) w Polsce został rozwiązany przez przyjęcie kryterium administracyjnego. Zróżnicowanie obszarów wiejskich wywołuje potrzebę ich klasyfikacji ze względu na różne kryteria: poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, funkcje gospodarcze, stan infrastruktury, strukturę społeczno-zawodową, demografię, strukturę agrarną, kapitał społeczny, stan przedsiębiorczości i inne (2/2011, 3/2013, 3/2015, 4/2015, 1/2016). Szczególnie istotne jest położenie miejscowości wiejskich na osi wschód–zachód oraz na osi metropolie–peryferie (3/2008) i w pobliżu szlaków komunikacyjnych (4/2009), a także na terenach o wysokich walorach środowiskowych (obszary atrakcyjne dla turystyki i rekreacji). Aspekty te określają zróżnicowanie przestrzenne uwarunkowań aktywności gospodarczej (4/2016) i dynamiki rozwoju obszarów wiejskich (4/2005, 4/2016), *ergo* potrzebę regionalnego podejścia w polityce wobec obszarów wiejskich (4/2018).

Przedmiotem znacznego zainteresowania WiR były obszary problemowe charakteryzujące się deficytem kapitału fizycznego, ludzkiego, społecznego i kulturowego, stanowiące *ca* 1/3 obszarów wiejskich. Podstawową formą takich obszarów są niekorzystne dla rolnictwa warunki przyrodnicze (ONW – kryteria kwalifikacji do ONW [2/2005]) i obszary chronionej przyrody Natura 2000. Takie obszary mają trudniejsze uwarunkowania rozwoju rolnictwa (4/2005, 4/2009, 1/2012) i w ogóle rozwoju, w odniesieniu do nich pojawiają się też wyzwania i konflikty (1/2010, 4/2010, 3/2015). Stwarzają one jednak również i szanse dla rolnictwa ekologicznego (3/2004, 4/2021) i rozwoju lokalnego (4/2014). Na ogół wskazuje się na potrzebę wsparcia takich obszarów (4/2004) przez promowanie działalności pozarolniczej (3/2008, 3/2013). Szczególne wyzwanie stanowi aktywizacja obszarów popegeerowskich (1/2004). Wobec wielu obszarów problemowych aktualny jest dylemat: wspierać czy zalesiać (3/2018, 3/2019).

Z kolei wielofunkcyjność stanowi warunek konieczny zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich (4/2011, 3/2012) i rodzi potrzebę interdyscyplinarnej teorii rozwoju tych obszarów (1/2018, 2/2018). Mowa tu o rozwoju gospodarczym poprzez wykorzystanie endogenicznych zasobów i przedsiębiorczość (1/2014), która jest traktowana jako klucz do rozwoju obszarów wiejskich (1/2008, 2/2010, 2/2011, 4/2011). Obszary przedsiębiorczości – pomijając sferę rolniczo-żywnościową – obejmują zwłaszcza energetykę i turystykę. Energetyka odnawialna stwarza nowe szanse dla rolnictwa i wsi, a także zapewnienia bezpieczeństwa energetycznego kraju (4/2013, 4/2015, 3/2017). Perspektywy proekologicznej gospodarki energetycznej na obszarach wiejskich wpisują się w rozwój zrównoważony, gospodarkę niskoemisyjną i w realizację światowego porozumienia klimatycznego (3/2015, 1/2016, 1/2019). Turystyka wiejska, w tym

agroturystyka, dyskontuje walory przyrodnicze i krajobrazowe (1/2008, 2/2008, 2/2010, 1/2011, 3/2011) i na ogół jest pozytywnie oceniana (3/2021, 1/2022). Turystyka wiejska, a także zjawisko tzw. drugich domów (pozytywne opinie mieszkańców [1/2022]) mają wpływ na gospodarkę, krajobraz, kulturę (4/2008) oraz wzorce konsumpcji, tworzą również popyt na dobra i usługi świadczone na miejscu (2/2018). Przedmiotem artykułów była też ekonomika – próg rentowności (ilościowy i wartościowy) usług turystycznych świadczonych przez gospodarstwa agroturystyczne (4/2005) oraz szerokie korzyści pozamaterialne, czyli budowanie więzi międzyludzkich (1/2011). W rozwoju przedsiębiorczości istotna rola przypada instytucjom (3/2004, 3/2011, 3/2013, 2/2015), w szczególności tym z otoczenia biznesu (2/2015) i kreacji innowacji (2/2018) oraz doradztwu rolniczemu i wiejskiemu (2/2004, 2/2012).

Gospodarka wiejska przeobraża się wraz z ogólnym rozwojem, nowymi wyzwaniami i uwarunkowaniami (2/2005, 4/2005, 4/2020), w tym z rozwojem i upowszechnianiem technologii informacyjno-komunikacyjnych (1/2012). Na obszarach wiejskich powstają także nowe podmioty, jak np. przedsiębiorstwa społeczne stawiające sobie cele społeczne przed zyskiem (2/2008). Poprawia się kondycja finansowa gmin wiejskich (2/2014, 2/2016, 2/2017), które wybierają różne strategie finansowe, priorytety inwestycyjne i mechanizmy lokalnego rozwoju (1/2005, 3/2006, 3/2014).

Aktywizacja gospodarcza i społeczna gmin dla skutecznego i korzystnego wykorzystania zasobów endogenicznych i sprostania wyzwaniom wymaga współdziałania (np. w akcjach zapobiegających zagrożeniu powodziowemu [4/2013]). Może to się odbywać we współczesnych formach spółdzielczości wiejskiej (2/2006), w tym spółdzielni socjalnych (2/2006) czy klastrów (2/2007).

Przemiany demograficzne na wsi nadal są przedmiotem zainteresowania Kwartalnika (4/2007, 1/2011, 2/2015, 1/2016, 3/2018). Dotyczy to m.in. aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej (2/2016), niewykorzystanego potencjału wiejskiej siły roboczej (4/2021), w tym ludności bezrolnej na wsi (2/2005), zatrudnienia i bezrobocia na wsi (1/2006), roli czynnika ludzkiego i kapitału społecznego w rozwoju (2/2004), usług medycznych dla osób starszych na wsi (1/2005). Odniesiono się także do zarobkowych migracji zagranicznych (2/2008).

Przemiany w gospodarce wiejskiej i demografii znajdują odbicie w poziomie życia ludności wiejskiej (4/2017) oraz wiejskich gospodarstwach domowych: strukturze według różnych kryteriów, dochodach (2/2004), poziomie zaspokojenia potrzeb (2/2005), konsumpcji (4/2014), źródłach zaopatrzenia w żywność (4/2004).

Możliwości rozwoju obszarów wiejskich zostały w dużym stopniu zwiększone dzięki akcesji Polski do UE (2/2004, 3/2004 [Suplement], 1/2008) przez przyspieszenie rozwoju infrastruktury technicznej (2/2008), SAPARD (1/2005, 1/2006, 2/2007), Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) (1/2009), WPR

i absorpcję środków Funduszu Spójności. Zaowocowało to wzrostem gospodarczym i zmniejszeniem dystansu w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w stosunku do „starych” krajów UE (3/2008). Okazało się także, że regiony bardziej rozwinięte absorbują więcej środków na działania proefektywnościowe (2/2008, 3/2011), lecz wzmożenie inwestycji zwiększyło zadłużenie gmin z powodu wkładu własnego (1/2017). Sformułowano pogląd, że polityka wobec wsi powinna być odłączona od WPR i włączona do polityki spójności (1/2012), której potencjalne skutki dla rozwoju obszarów wiejskich przedstawiono w numerze 4/2013, i polityki regionalnej UE determinującej także rozwój obszarów wiejskich w Polsce (4/2014).

Zarówno sytuacja demograficzna, jak i koszty funkcjonowania infrastruktury technicznej oraz społecznej stawiają nowe wyzwania w odniesieniu do zagospodarowania przestrzeni wiejskiej. W szczególności mowa o koncentracji zabudowy w miejscowościach centralnych, aby zapewnić usługi i obniżyć koszty funkcjonowania (2/2018). Z tym współgra postulat koncentracji wsparcia przedsiębiorczości w miejscowościach z szansami na rozwój (2/2015).

W planowaniu przestrzennym trzeba zaś uwzględnić lokalizację ferm przemysłowych, ograniczanie konfliktów czy zagospodarowanie wspólnych przestrzeni (4/2021, 3/2022).

5. Podsumowanie

Bogactwo myśli prezentowanych w Kwartalniku zdumiewa głębią, różnorodnością i trafnością opisu przemian – adekwatnością do misji i zmieniającej się sytuacji. Trzeba to podkreślić tym bardziej, że WiR poza nielicznymi wyjątkami bazuje na opracowaniach nadsyłanych, a nie inspirowanych (zamawianych). Wskazane byłoby szersze spożytkowanie tego bogactwa poprzez publikowanie artykułów syntetyzujących osiągnięty stan rozpoznania naukowego problemów: prawidłowości, tendencji, czynników sprawczych, mechanizmów rozwoju, opcji oraz rekomendacji politycznych. Dążenie do syntezy zainicjowane przez prof. Gałaję przez lata przyświecało IRWiR-owi i powinno znaleźć bardziej wyraźne odzwierciedlenie w Kwartalniku *pro publico bono*. Pewnym substytutem mogły by być dobrze ustrukturyzowane dyskusje redakcyjne względnie dyskusje w Instytucie przenoszone na łamy Kwartalnika.

Na łamach WiR prezentowano główne cele polityczne w wyróżnionych podokresach, które można sprowadzić do socjalizacji, urynkwienia i integracji. Ich realizacja miała sprzyjać osiągnięciu celów społeczno-ekonomicznych i rozwiązaniu kwestii agrarnej. Działania w tym zakresie cechował jednak brak umiaru: dążenie do socjalizacji bez dostatecznego uwzględniania kosztów ekonomicznych,

fundamentalizm rynkowy na progu transformacji ustrojowej z oplakanymi skutkami społecznymi (jak w przypadku PGR-ów) oraz traktowanie integracji jednostronnie, przyjmując transformację przemysłową jako panaceum. Problemem wymagającym pewnej syntezy jest triada kwestii: rolnej, chłopskiej i wiejskiej. W kilku artykułach był on podejmowany – w odniesieniu do definicji (1/1985), kwestii chłopskiej w warunkach przełomu ustrojowego w Polsce (4/1990) i w dobie ponowoczesnej (4/2007), penetracji nowego kapitału rolnego w Europie Środkowej (2/2020) i ustroju rolnego (3/2022). Obecnie w szczególności chodzi o ocenę w nowych uwarunkowaniach klasycznej trajektorii transformacji: gospodarstwa chłopskie → gospodarstwa farmerskie → przedsiębiorstwa agrobiznesu. Tu jawi się dylemat, czy to jedyna droga, czy też może jej towarzyszyć ścieżka agroekologiczna, zwłaszcza w przypadku gospodarstw rodzinnych o charakterze farmerskim, biorąc pod uwagę przejście gospodarstw rolnych od funkcji produkcyjnych do wielofunkcyjności.

Nieunikniony proces dezagraryzacji prowadzi do wychodzenia wsi poza rolnictwo, lecz związek ze środowiskiem przyrodniczym pozostaje nadal zachowany, a nawet umocniony. Na tym bazuje rozwijająca się wielofunkcyjność obszarów wiejskich. Znalazło to wyraz w przesuwaniu akcentów Kwartalnika z rolnictwa na wieś. Rozwój wsi wysuwa konieczność nasilania samorządności i współpracy w różnych formach, aby podnosić poziom dobrostanu wsi, aby „wiejskość” nie przechodziła w „miejskość”.

Wydaje się, że dopracowania wymagałaby formuła artykułów wstępnych, które powinny wykraczać poza sygnalizowanie artykułów w numerze, a ujmować je w układzie nadrzędnym, tj. wychodzić z podejścia systemowego. Takie podejście znalazło już zastosowanie w Kwartalniku w odniesieniu do przedsiębiorstwa rolnego i gospodarki żywnościowej (1/1973, 3/1979, 4/1982). Obecnie chodzi o nadrzędny holistyczny system obejmujący sfery będące przedmiotem wizji czasopisma.

I wreszcie nad WiR ciąży punktoza, której presji są poddawani także autorzy. Nasuwa się refleksja, czy zdobywanie punktów zastępuje rozwiązywanie problemów. Ale to oczywiście pozostaje poza Redakcją Kwartalnika.

I, jak mawiał Mistrz Jan Tadeusz Stanisławski, to by było na tyle.